

HAYBER GEÇİDİ

Afganistan'dan
Pakistan'a geçişi sağlayan
ünlü geçit.

Süleyman ve Hindukuş dağlarının birleştiği engebeli arazi üzerinde yer alır ve Bolan, Gamel, Toçi, Kuram gibi önemli geçitler zincirinin son halkasını teşkil eder. Yaklaşık 50 km. uzunluğunda ve deniz seviyesinden 1000 metreyi aşkın bir yüksekliktedir; en yüksek yeri, Ali Mescid'e yaklaşık 16 km. uzaklıktaki Landi Kotal Kalesi'nin inşa edildiği noktadır (1072 m.). Bugün içinden Kâbil-Peşâver yolunun geçtiği ve Pakistan-Afganistan sınır kapısının bulunduğu geçit, Pakistan'ın genellikle Afridi kabileleriyle meskûn olan Hayber (Khyber) bölgesi dahilindedir. Asya'nın iki büyük bölgesi arasında yer alan en önemli geçit olduğu için tarih boyunca batısında yaşayanlar tarafından "Hindistan kapısı", doğusunda yaşayanlar tarafından da "Asya kapısı" adlarıyla tanımlanmıştır.

İran ve Afganistan'daki kabileler, Hindistan'ın sahip olduğu zenginlikler sebebiyle sık sık Hayber Geçidi'ni aşmışlardır. Yörenin Eskiçağ tarihi oldukça karanlıktır. İlk defa Persler'den Darius milâttan önce VI. yüzyılda buradan Hindistan'a girdi. Daha sonra Makedonya Kralı İskender'in Pers İmparatorluğu'nu yıkmasının ardından milâttan önce 326'da generaleri Perdikkas ve Hephaestion Hayber Geçidi'nden ilerleyerek Hindistan arazisine geçtiler. Baktria Hellen Krallığı'nın hâkimiyeti sırasında Hindistan ile olan münasebetler Hayber ve diğer geçitler vasıtasıyla sağlandı. Daha sonra Ceyhun'u aşarak Afganistan'a giren Sakalar, arkalarından da Yüe-çiler Hint istilâsını yine Hayber'i geçerek gerçekleştirdiler. Yüe-çi birliğine dahil olan ve yabguluklardan birini teşkil eden Kuşanlar Hayber'i ellerinde tutuyorlardı. Kanişka ve halefleri zamanında Hindistan'a yapılan akınlarda her zaman bu geçit kullanılmış ve çevresindeki kimlikleri bilinmeyen kabileler de kendilerine boyun eğmek zorunda bırakılmıştır. IV. yüzyılda Kuşanlar'ın tarihe karışması ile Eftalitler (Akhunlar), özellikle Toramana devrinde Hint kapılarını zorladıklarında Hayber yeniden önem kazanmıştır. VI. yüzyılda Sâsânîler'le Göktürkler'in ittifak yaparak Akhunlar'a karşı ortak harekâta geçmeleri sonucu bu büyük imparatorluk çöktü ve yerinde çeşitli mahallî beylikler kuruldu. Bunlardan Türk-

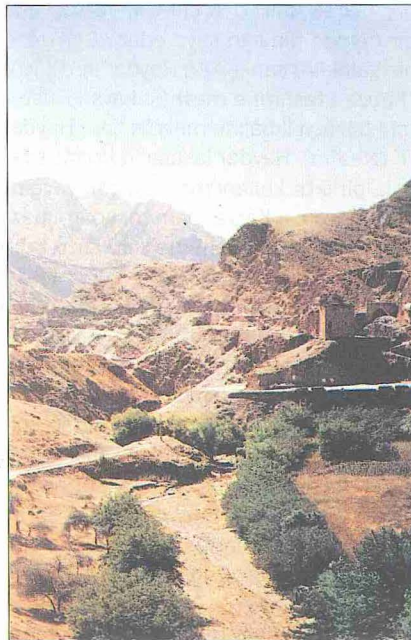
şâhîler, Kâbilşâhîler ve Hindûşâhîler Gazneliler'den önce Afganistan'a, bu arada Hayber'e de sahip oldular.

1001'de Gazneli Mahmud, Peşâver civarındaki Vayhand'ı (Ohind) istilâ ettiğinde Türk kuvvetleri Hayber'den ilerlemişlerdi. XII. yüzyılda Hayber Gazneliler'den Gürîler'e geçti. Hindistan'da Türk menşeli sultanlıkların kurulması ile geçit daha da önem kazandı. XIII. yüzyılda Cengiz'in Moğolları Mâverâünnehir'i tehdit ettiklerinde çok sayıda kabile Hindistan'a sığınmak zorunda kaldı; bunlardan bazıları Hayber'den geçerek Peşâver dolaylarına yerleştiler. Şemsiler, Balabanlılar, Halaciler ve Tuğluklular'ın kuzeybatı sınırları Hayber'e dayanıyordu. Onlar da Çağatay Hanlığı'nın Hindistan'a yönelik akınlarına mâruz kalmışlar ve dirayetli sultan ve melikleri sayesinde bu akınları durdurmuşlardır. Timur da Hindistan Seferi'nde (1398-1399) Hayber Geçidi'ni kullandı. Daha sonra Timurlular'dan Pîr Muhammed Afganistan'ı idare ederken Hayber'i de kontrolü altında bulundurmıştır. Timurlular'ın zayıflamasını takiben Kâbil ve civarı Argunlar'ın, 1519'da da Bâbü'ün eline geçti. Böylece Afganistan'ın yeni hâkimi olan Bâbü' Hayber Geçidi'ni aşarak Sind bölgesine indi. *Vekâyî*'de bu münasebetle Afridîler ve Yûsufzaîler'den bahsedilmektedir. Hayber ve civarındaki

bu cengâver kabilelerden Afridîler Bâre Banki'de, Yûsufzaîler de Heşnegâr'da oturmakta idiler. Bâbü, Hümâyûn ve Ekber Şah her iki kabile ile de dostluk kurdular ve Afganistan'a geçişlerinde daima Hayber'den faydalandılar. XVI. yüzyılda Rûşenîler Ekber Şah'a muhalefet ettiklerinde Bâbürlü hükümdarı onların üzerine kuvvet göndermiş ve bu münasebetle de Hayber Geçidi için fevkalâde stratejik önemi olan bir noktada Celâlâbâd Kalesi'ni yaptırmıştır. Böylece geçit daha iyi denetim altına alınmış ve bu sırada İpek yolunun da bir parçası olan Kâbil-Peşâver yolu düzgün hale getirilerek buradan geçişlerde askerin ve tüccarların verdiği kayıplar önlenmeye çalışılmıştır. 1672'de Afgan kabile ittifakı Hayber yolunun bir süre kapanmasına sebep oldu. Kâbil Valisi Muhammed Emîn Han, Hayber işlerini tanzim etmek için geçide girdiğinde baskına mâruz kaldı ve 40.000 kişilik ordusu epeyce zayıf verirken ağırıkları da yağmalandı. 1678'de Mârvâr Racası Casvand Singh, Hayber Geçidi'ni tutan kabilelere karşı büyük bir harekâta bulundu. Safevîler'in yıkılışı ile Afganistan'ı ele geçiren Nâdir Şah Hindistan Seferi'ne çıktığında Hayber Geçidi'ni kullandı (1738). Daha sonra Dürrânîler de bu geçitten faydalanarak Hindistan işlerine müdahale etmeye başladılar.

1819'da Dost Muhammed'in karşısına, eski Afgan şahı Mahmud Şah'ın kendilerine sığınmış olan kardeşi Şuâü'l-mülk'ü çıkarmak isteyen Hindistan'daki İngilizler ilk defa Hayber Geçidi'nde göründüler. I. Afgan - İngiliz Savaşı'nda (1839-1842) General Pollock, Hayber bölgesindeki Afridîler ile çetin bir mücadeleye girdi. 1849'da İngilizler, isyan durumuna rağmen Kâbil-Hindistan temasını sağlamak için Hayber'i açık tutmaya gayret ettiler ve daha çok para yardımıyla bunu başardılar. II. Afgan - İngiliz Savaşı'nda (1878-1880) İngilizler geçidin durumunu bir anlaşma ile açıklığa kavuşturdular. Ancak kısa süre sonra Afridîler'le araları açıldı ve teknik güçlerine güvenerek bölge kabileleriyle kanlı bir çatışmaya girdiler. 1893'te yürürlük kazanan Durrant hattı Hayber Geçidi'ni yeni bir statüye kavuşturdu; kervanlar ve yolcular güven içinde Kâbil ile Peşâver arasında gidip geldiler. Fakat çok geçmeden 1897-1898'de Hayber bölgesi tekrar kanlı çarpışmalara sahne oldu ve İngilizler güçlüklerle hâkimiyet kurabildiler. 1919'da III. Afgan - İngiliz Savaşı sırasında Hayber'de yine şiddetli çatışmalar meydana geldi.

Hayber Geçidi

Lord Curzon'un Hindistan genel valiliği sırasında (1899-1905) Camrud Kalesi'ne, daha sonra da Landi Kotal ve Landi Hâne'ye kadar uzatılan demiryolu ile ulaşım-daki yükü azaltılan Hayber Geçidi 1947'den sonra Hayber bölgesiyle birlikte Pakistan sınırları içerisinde kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

A. Warburton, *Eighteen Years in the Khyber: 1879-1898*, London 1908; C. C. Davies, *The Problem of the North-West Frontier: 1870-1908*, Cambridge 1932, s. 24, 91-92, 103-104, 111, 135-138; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, 451; M. Yapp, *Tribes and States in the Khyber: 1838-1842*, London 1983, s. 150-191; T. W. Haig, "Hayber Geçidi", *İA*, V/1, s. 386-387; a.mlf. - [İdare], "Hayber, Derreh", *UDMİ*, IX, 72-75; C. E. Bosworth, "Khyber", *EJ*² (İng.), IV, 1143; "Khyber Pass", *EBr*², VI, 848; La'l Bahâ Ali, "Memerru Hayber", *Meusû'atü'l-hadârâtü'l-İslâmiyye*, Amman 1989, s. 189-191.

ENVER KONUKÇU

HAYDAR

(حیدر)

Hz. Ali'nin lakabı.

Sözlükte "inmek; süratli iş yapmak; sert ve dolgun olmak" anlamlarına gelen **hadr** (**hudûr**, **hadâre**) masdarından türeyen **haydar** (**hayder**, **haydere**) kelimesi Arapça'da aslana, özellikle "diğer aslanlar arasında kralın insanlar arasında durduğu gibi duran" (sürü lideri olan) erkek aslana verilen bir isimdir; verilmiş sebebi de aslanın ensesinin kalınlığı ve pençelerinin güçlülüğüdür (klasik Arapça sözlüklerdeki yorumlar için bk. Lane, II, 530-531).

Aslan, en eski dönemlerden beri hemen bütün milletlerde olduğu gibi Araplar'da da kuvvet, cesaret, kahramanlık sembolü sayılmış ve bu sebeple Hz. Ali'ye de "Haydar" denilmiştir. Ancak Haydar'ın onun adı mı yoksa lakabı mı olduğu kesin biçimde bilinmemekte, kaynaklarda ve özellikle şiirlerde her ikisi için de örnekler bulunmaktadır. Meselâ Hz. Ali'nin, Hayber Gazvesi sırasında söylediği kabul edilen bir şiirinde annesi Fâtıma bint Esed'in kendisine "Haydar" dediğini hatırlatarak övündüğü kaydedilir (*Lisânü'l-Arab*, "hadr" md.). Bir rivayete göre annesi ona isim olarak kendi babasının adı Esed'i, diğer bir rivayete göre ise Haydar'ı vermiştir (a.g.e., a.y.). Fuzûlî'nin, "Emîrû'l-mü'minin Haydar Aliyyi'bni Ebî Tâlib / Ki Cibrîl-i emindir halvet-i vahdette derbânı" ve Osman Şems Efendi'nin, "Habîbin yâri kim Haydar Alîdir / Cemâlinde kemâlin müncefidir" beyitlerinde Haydar Hz. Ali'nin adı olarak kullanılmıştır.

Ancak genel kanaat Haydar'ın Hz. Ali'nin lakabı olduğu şeklindedir ve ona yalnız Haydar denilmeyip Esedullah da denilmesi bunu teyit etmektedir ki Esedullah aynı zamanda Hz. Hamza'nın da lakabıdır. Aynı şekilde Hz. Ali'ye Haydar'ın yanı sıra "Haydar-ı Kerrâr" denilmekte ve bu durum da kelimenin lakap olduğunu ve ona savaştaki cesaret ve kahramanlığından dolayı sonradan verildiğini göstermektedir. Çünkü Hz. Ali'nin düşman askerlerinin arasına tıpkı ceylan sürüsüne dalan bir aslan gibi tek başına daldığı ve onun gibi döne döne saldırdığı bilinmektedir (kerrâr "savaşta döne döne saldırır").

Hz. Ali İslâm dünyasında yaygın biçimde Haydar, Haydar-ı Kerrâr, Haydarullah, Esedullah, Şîr-i Yezdân, Şîr-i Hudâ ve Alâh'ın aslanı lakaplarıyla tanınır. Bunun bir sonucu olarak Haydar adını taşıyan bütün müslümanların göbek adı Ali'dir. Semerkant'taki ünlü Şîrdâr Medresesi de adını taçkapısının iki yanında bulunan ve sırtından insan yüzü güneş doğan aslan tasvirlerinden alır ki bu kompozisyon Allah'ın aslanı ve ilim şehrinin kapısı sayılan Hz. Ali'nin sembolüdür. Şahlık döneminde İran'ın devlet arması ve bayrak motifi olan, sağ pençesiyle kılıç tutan ve sırtından güneş doğan aslan ise kılıç (zülfikâr) sebebiyle daha da belirgin biçimde Hz. Ali'yi sembolize etmekteydi. Hindistan ve Pakistan'daki Haydarâbâd şehirleri de adlarını Hz. Ali'nin bu lakabından almıştır.

Hz. Ali, divan edebiyatında cesaret ve kahramanlık söz konusu edildiğinde tenâsüp, tevriye veya telmih yoluyla Haydar olarak anılır: "N'ola can versen ona bir demde bin can sayd eder / Gamzesinin zülfikâr-ı can-şikârı Haydar'ın" (Zâtî); "Kabza-i teshîrine mevhûb kavs-i Rûstemî / Bâzû-yı ikbâline mevrûs zûr-i Haydarî" (Nedîm). Haydar lakabının kerrâr sıfatıyla birlikte kullanılması da çok yaygındır: "Haydar-ı Kerrâr'ıym meydân-ı nazmın Bâkiyâ / Nevk-i hâme zülfikâr u tab'ı döldüldür bana" (Bâkî); "Gâh açar ihsân elini Haydar-ı Kerrâr-veş / Gâh açar rûz-i gazâ kudret elinde zülfikâr" (Taşlıcalı Yahyâ). Haydar ve Haydar-ı Kerrâr, tasavvufî şiirlerde Hz. Ali'nin değişik özelliklerini anlatan çeşitli bağlamlar içinde kullanılmıştır: "Kaldırma yüzün hâk-i reh-i şâh-ı Necef'ten / Haydar gibi sultanlara sultân ele girmez" (Kemâlî Efendi); "Sırr-ı Haydar'dan göründü nûr-ı rabbü'l-âlemin / Lâ fetâ illâ Alî lâ seyfe illâ zülfikâr" (Seyyid Nizamoğlu); "Fâriğ-i havf ü recâyım rind-i Haydar-meşrebim / Can fedâ-

yi râh-ı cânânım Hüseyinî-mezhebim" (Nâmîk Kemal); "Olursa kal'a-i Hayber hicâb-ı gaflet eğer / Eder şikeste anı pençesiyle Haydar-ı aşk" (Osman Şems Efendi); "Eyledim niyyet salât-ı aşk-ı Haydar kılmağa / Bu namâzı tâ ebed kılmak-durur niyyet bana" (Kemâlî Efendi). Haydar kelimesinin hazfedilerek sadece Kerrâr sıfatının kullanıldığı da görülür: "O bilir Ahmed-i Muhtâr'ı kime erdi ise / İlm-i mâhiyyet-i Kerrâr gönülden gönüle" (Osman Şems Efendi). Farsça "şîr" kelimesi de "şîr-i Hudâ, şîr-i Yezdân, şîr-i merdân" şeklinde ve Hz. Ali'nin diğer sıfatlarıyla birlikte kullanılmıştır: "Dâmâd-ı fahr-ı âlem şîr-i Hudâ-yı Haydar / Hatm-i nebî Muhammed hatm-i velâyet Alî" (Seyyid Nizamoğlu); "Şâh-ı merdan şîr-i Yezdan Murtazâ hakkı için / Şol yüzünde berk uran nûr-i Hudâ hakkı için" (Seyyid Nizamoğlu); "Şimdi bu meydân içinde himmet-i Kerrâr-ı aşk / Şîr-i merdân-ı zaferdâr-ı vegâ kılmış beni" (Osman Şems Efendi).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "hadr" md.; Lane, *Lexicon*, II, 530-531; VII, 2602; Taberî, *Târîh* (de Goeje), I, 3466; *Fuzûlî Divânı* (haz. Abdülbakî Gölpınarlı), İstanbul 1961, hazırlayanın girişi, s. XIV; *Zâtî Divânı* (haz. Ali Nihad Tarlan), İstanbul 1930, II, 290; *Bakî Divânı* (haz. Sadettin Nüzhet Ergun), İstanbul 1935, s. 118; *Seyyid Nizamoğlu, Hayatı, Eserleri, Divânı* (haz. Mehmet Yaman), İstanbul 1976, s. 149, 162, 217; *Nedîm Divânı* (haz. Abdülbakî Gölpınarlı), İstanbul 1972, s. 21; *Osman Şems Efendi Divânı'ndan Seçmeler* (haz. Kemâl Edip Kürkcüoğlu), İstanbul 1996, s. 72, 190, 223; *Nâmîk Kemal'in Şiirleri* (haz. Ali Ertem), İstanbul 1957, s. 104; *Kemâlî Divânı'ndan Aşk Sızıntıları* (haz. Baha Doğramacı), İstanbul 1976, s. 53, 243; Harun Tolasa, *Ahmed Paşa'nun Şiir Dünyası*, Ankara 1972, s. 32; Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar* (haz. Cemal Kurnaz), Ankara 1992, s. 35-36; Cl. Huart, "Haydar", *İA*, V/1, s. 387; "Haydar, Hayder", *TDEA*, IV, 176.

DİA

HAYDAR, Kutbüddin

(قطب‌الدین حیدر)

Kutbüddin Haydar-ı Zâveî
(ö. 618/1221 [?])

Haydariyye tarikatının kurucusu
Türk asıllı mutasavvıf.

İran'da Meşhed'in 140 km. güneyindeki bugün Türbet-i Haydariyye adıyla tanınan Zâve kasabasında dünyaya geldi. Doğum tarihi bilinmemekle beraber uzun bir ömür sürdüğü ve VII. (XIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde vefat ettiği dikkate alınarak V. (XI.) yüzyılın sonunda veya VI. (XII.) yüzyılın başında dünyaya geldiği söylene-